

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De (Nederlandse) opgravingen op Tell Ibrahim Awad in de Nijldelta

van Haarlem, W.

Publication date

2011

Document Version

Final published version

Published in

Ta-Mery

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Haarlem, W. (2011). De (Nederlandse) opgravingen op Tell Ibrahim Awad in de Nijldelta. *Ta-Mery*, 4, 104-111. <http://www.huisvanhorus.nl/publicaties/ta-mery/bekijk-ta-mery/2011>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De (Nederlandse) opgravingen op Tell Ibrahim Awad in de Nijldelta

Tell Ibrahim Awad in de oostelijke delta is de vindplaats van één van de oudste Egyptische tempels.

WILLEM VAN HAARLEM

INLEIDING

Tell Ibrahim Awad is een lage ruïneheuvel (Arabisch: *tell*) op een afgelegen plek in het centrale deel van de oostelijke Nijldelta. In de loop der eeuwen is ongeveer 90% van de oorspronkelijke tell-oppervlakte verdwenen; hele stukken zijn afgegraven om zo ruimte voor landbouw te scheppen.

Sinds 1986 hebben er, met enkele onderbrekingen, opgravingen plaatsgevonden. Nadat deze site werd destijds bij een archeologische oppervlakte *survey* (verkenning) van de wijde omgeving als veelbelovend bestempeld. Tijdens een *survey* wordt niet gegraven. Uitsluitend aan de oppervlakte liggende archeologische resten (meestal scherven aardewerk) worden beschouwd. Vaak zijn die bij eerdere graaf- en ploegactiviteiten naar

1 Overzicht van de opgraving in Tell Ibrahim Awad. Foto: Willem van Haarlem

boven gekomen. Zo kan ruwweg vastgesteld worden wat de datering zal zijn van de te verwachten resten bij eventueel verder onderzoek.

Er hebben Tell Ibrahim Awad geen graaf- of studietoerzichten meer plaatsgevonden sinds 2004. Er zijn nu echter plannen om in 2011 weer te gaan beginnen (afb. 1).

DE ONTDEKKING VAN TEMPELRESTEN

Er is in Tell Ibrahim Awad gegraven op twee, ongeveer 100 m. van elkaar liggende plekken. Deze zijn op hun beurt van elkaar gescheiden door een mandarijnenboomgaard die daar in de jaren '70 van de vorige eeuw op een uitgediepte plek is aangelegd. Niet geheel verrassend zijn die locatie A en B genoemd.

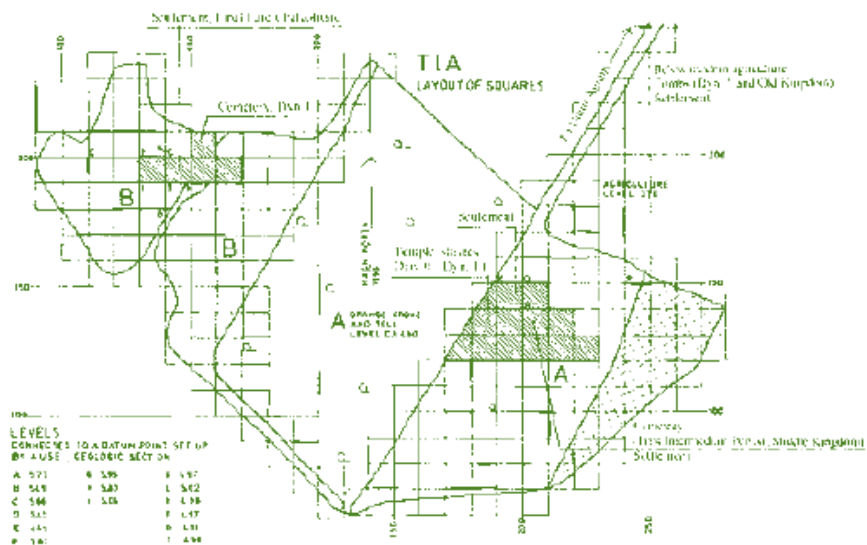
Bij nader onderzoek op deze locatie, volgend op de *survey*, zijn eerst in A muurresten gevonden van wat later een tempel uit het Middenrijk bleek te zijn. Bij het graven van een proefsleuf in B kwam de hoofdkamer van een rijk graf uit de 1^e dynastie tevoorschijn. Het graf bevatte koperen en stenen vaatwerk, ivoeren speelstukken en Syrisch import-aardewerk (afb. 2). Deze vondsten gaven uiteindelijk de doorslag om hier vanaf 1988 op grotere schaal verder onderzoek uit te voeren.

De nadruk is toen op locatie A komen te liggen, waar in eerste instantie een grote tempel uit het begin van het Middenrijk werd blootgelegd. Dat wil zeggen, een deel ervan, aangezien het grootste deel weggeploegd was voor het planten van de mandarijnenstruiken. Bovendien waren de tichelmuuren van deze tempel alleen in de onderste lagen bewaard gebleven; de bovenste muurdelen waren blijkbaar ook ooit afgegraven. Het kan zijn dat er ooit ook latere (jongere) lagen aanwezig zijn geweest, maar dat zal altijd onzeker blijven. Later aardewerk dan uit het vroege Middenrijk is niet aangetroffen, wat een aanwijzing is voor de laatste bewoningsfase van de *tell*. Mogelijk is de *tell* verlaten vanwege het verleggen van de Nijlarm die er eerst langs liep. Dat de Nijlarm verder van de *tell* kwam te liggen ging ten koste van de bereikbaarheid van Tell Ibrahim Awad. Of dit ook de daadwerkelijke reden is blijft echter speculatief.

Uit de reconstructie van deze tempel bleek, dat hij tot een van de grootste (van de weinige bewaarde) uit het Middenrijk moet hebben behoord. Qua lay-out heeft hij enige affiniteit met de tempel van Mentohotep Sanchkare op de zg. Thot-heuvel op de Westoever van Luxor.

Ook werden in dat eerste echte graafseizoen enkele tichelgraven gevonden. Direct buiten de tempelmuren gesitueerd werden deze door het aanwezige aardewerk in dezelfde periode gedateerd. Stratigrafisch was dat door het ontbreken van de toplagen niet meer vast te stellen.

In locatie B werd datzelfde seizoen het al eerder genoemde graf volledig vrijgelegd. Tijdens deze werkzaamheden werden daar nog enkele andere beroofde graven gevonden. Later werd er een tweede intact en rijk voorzien graf gevonden uit dezelfde 1^e dynastie, naast nog verder teruggaande nederzettingssporen (afb. 3). Dit graf bevatte onder andere een aanzienlijke hoeveelheid stenen vazen. Sindsdien is er in locatie B niet verder gegraven. Dat komt vooral doordat de resultaten van het werk in A de meeste aandacht begonnen te vragen.

OPGEBORGEN VOTIEF GAVEN OPNIEUW AAN HET LICHT

Onder de Middenrijks tempel werd een veel kleinere tempel met een andere oriëntatie aangetroffen. De tempel uit de late Eerste Tussenperiode was deels geëffend voor de bouw van de latere tempel. Deze bestond in essentie uit een soort pijpenla met halverwege een dwars nis tegen de zijwand als locatie voor een schrijn met het godenbeeld.

Bijzonder was, dat in enkele ruimten (achter de nis) een groot aantal objecten werden aangetroffen die licht werpen op de rituelen die hier werden uitgevoerd. (afb. 4). Waarschijnlijk zijn ze daar opgeslagen vanwege verbouwingen (delen van de tempelversiering), als afgedankt aardewerk bij veranderingen in het ritueel, of omdat ze geheel of gedeeltelijk beschadigd waren. Door hun functie en gebruik tijdens tempelrituelen waren ze zelf 'heilig' geworden. Als heilig eigendom van de tempel moesten ze netjes op het tempel terrein worden opgeslagen: zomaar op de gewone vuilnishopen storten was geen optie.

Het meest interessant zijn evenwel een groot aantal votief gaven. Deze voorwerpen fungeerden als communicatiemiddel, bedoeld om een bepaald verzoek aan de tempelgod kracht bij te zetten. Dat kan een verzoek om genezing of een kinderwens zijn, maar ook een verzoek om algemeen welzijn, niet alleen voor dit leven, maar ook voor het hiernamaals. Het idee is, dat het aanbieden van dergelijke giften de magische krachten van de godheid verhogen. Deze magische krachten kan hij op zijn beurt aanwenden ten gunste van de smekeling. De actie van het aanbieden is dus essentieel, omdat het voorwerp zo als het ware 'geladen' wordt. Meestal gaat het om een verzoek, maar soms fungeren de voorwerpen

2 Plan van het opgravingsgebied. Kaart: Willem van Haarlem

3 Het 2^e, grote Archaïsche graf. Foto: Willem van Haarlem

als een bedankje achteraf voor een vervulde wens. In veel religies is dit verschijnsel aanwezig. In de Rooms-Katholieke kerk bijvoorbeeld worden kaarsen opgestoken of bloemen gebracht. Dit is onder meer het geval bij het bekende Mariabeeld in de Sint Jans-kathedraal van Den Bosch. Het kwam overigens ook voor dat men de god dreigde met het onthouden van offers als hij de betreffende wens(en) niet vervulde! De voorwerpen die in de tempel van de Eerste Tussenperiode werden gevonden zijn als volgt in te delen: mensfiguren (afb. 5); dierfiguren,

zoals bavianen, nijlpaarden, leeuwen en krokodillen; boot- en schrijnmodellen; spelstukken; bizar gevormde stenen; modelvaasjes; en sieraden. De knotskoppen behoren tot een afzonderlijke categorie.

Wat betekenen deze voorwerpen nu afzonderlijk? Dat is niet altijd meer volledig te reconstrueren. Kinderfiguurtjes hebben waarschijnlijk met een kinderwens te maken en bavianen hebben mogelijk van doen met het vereren van voorouders. Beeldjes van gevaarlijke dieren kunnen te maken hebben met het bezweren van hun agressieve karakter.

Bootmodellen kunnen de wens uitspreken voor een behouden vaart. Schrijnmodellen waren misschien bedoeld als offers ter gelegenheid van de stichting van de tempel. Het offeren van spelstukken en sieraden heeft klaarblijkelijk te maken met het afstaan van geliefde persoonlijke bezittingen aan de godheid. Modelvaasjes kunnen worden opgevat als *pars pro toto* voor de werkelijke, grote vazen met kostbare inhoud.

De bizarre stenen met natuurlijke vormen, waarin soms met enige goede wil menselijke of dierlijke vormen zijn te herkennen, zijn zorgvuldig verzameld en zullen dienst hebben gedaan als een soort fetisjobjecten. Ten slotte kan het offeren van knotskoppen als heerserssymbool illustratief zijn geweest voor het zich schikken van de profane machten naar de wil van de godheid.

Soortgelijke objecten zijn eveneens in het nabijgelegen Tell el-Farkha en in het meer zuidelijk gelegen Abydos, Hierakonpolis en op Elefantine aangetroffen. Ook die objecten zijn gevonden in de context van vroege, 'provinciale' tempels (red.).

SPOREN VAN DE OUDSTE EGYPTISCHE TEMPEL?

Onder deze tempel werden twee tempelfasen uit respectievelijk de 3^e en 2^e dynastie aangetroffen waar nog maar weinig resten van over waren. De volgende Fase (5) leverde meer resultaten op. De lay-out was weer veranderd, maar bleef vanaf dat moment, ook in de volgende Fase 6, wel grotendeels gelijk. Het leek alsof iedere tempelbouwer hetzelfde, iets verspringende patroon bleef volgen, hoewel net even anders dan zijn voorganger. Het bleef echter in essentie een langwerpige ruimte met een nis. Door bepaalde vondsten, zoals schelpamuletten, lijkt een voortdurende religieuze functie voor het gebouw duidelijk.

Zeer opmerkelijk is een graf vlak naast de tempel uit Fase 5. Door middel van aardewerk kan het precies gedateerd kan worden in de 1^e dynastie. Daarmee is direct ook de tempel in dezelfde laag gedateerd. Een graf op zo'n plek, vlak buiten de tempelmuren, en ver van andere graven, is zeer ongebruikelijk. Zo langzamerhand begon duidelijk te worden dat deze steeds verder teruggaande opeenvolging van tempels

4 De votief depots in de tempelfase 2. Foto: Willem van Haarlem

5 Ivoren votief beeldje van een vrouw. Foto: Willem van Haarlem

wel eens tot de oudst bekende tempels van Egypte zou kunnen gaan behoren.

Fase 7, de vroegste fase die bereikt is, bracht weer een verrassing. Hier is geen tempelgebouw meer gevonden, maar wel een stevige muur met een doorgang; mogelijk een omheiningsmuur voor een tot dusver onbereikbare tempel. Die bevindt zich waarschijnlijk onder de al eerder genoemde mandarijnenboomgaard. Wel zijn er enkele sporen van constructies uit vergelijkbaar materiaal (mogelijk hout) gevonden en raadselachtige rechtopstaande complete kruiken in de resten van ovens.

Het belangrijkste was echter, dat we hier de top van de zogenaamde zand-*gezira* hebben geraakt. In de moerassige Nijldelta vestigde men zich graag op de zandafzettingen in de bochten van de meanderende Nijlarmen, net als bij de grote rivieren in Nederland. Op die manier hield men de voeten droog tijdens de jaarlijkse Nijloverstroming. Voor Tell Ibrahim Awad was dat niet anders, en het aantreffen van dit zand betekende dus dat we de vroegste bewoningsfase hadden bereikt. We zitten dan

rond 3200 v.Chr.

Er zijn meerdere kandidaten voor de titel 'oudste tempel van Egypte', zoals de Satet-tempel op Elefantine bij Aswan. Deze lijkt van iets later te dateren, maar is wel tot in het Nieuwe Rijk in gebruik gebleven. Verder zijn er in Hierakonpolis constructieresten bekend die als tempelresten worden geïdentificeerd. Of dat werkelijk zo is, is echter niet duidelijk.

DE GRAFVELDEN VAN TELL IBRAHIM AWAD

Het tweede grote vondstencomplex in Tell Ibrahim Awad is een grafveld met in totaal ongeveer 80 graven. Ze dateren uit de periode van het late Oude Rijk tot het begin van het Middenrijk, ca. 2500 tot 2000 v.Chr. (afb. 6).

In het grafveld met grotendeels schamele graven zijn vier fasen te onderscheiden.

De vroegste fase is te situeren in het late Oude Rijk. Dit zijn tot nu toe nog maar enkele graven. Het zijn op dat moment nog relatief uitgebreide constructies, bestaande uit een opbouw van tichelstenen rond een met rieten matten afgezette kuil. In een enkel geval is daar een houten lijk-kist in geplaatst. In tegenstelling tot hout blijven de ter decoratie aangebrachte kleurstoffen en gipsondergrond wel bewaard in de vochtige Nijldelta. Het kwalitatief slechte Egyptische hout is zonder de pleisterlaag te poreus om beschilderd te kunnen worden. De grafvondsten bestaan tot dusverre enkel uit stenen en benen kralenkettingen.

Na het Oude Rijk volgt de fase van de vroege Eerste Tussenperiode. In deze moeilijke tijden worden de graven soberder: ze bestaan alleen nog maar uit rechthoekige groeven die zijn afgezet met rieten matten. Deze zijn soms beschilderd. De grafgraven bestaan nu uit kralenkettingen en klein aardewerk.

In de late Eerste Tussenperiode wordt het allemaal nog armoediger. De graven zijn teruggebracht tot ondiepe ovale kuilen die zijn bekleed met

rieten matten. De grafgiften blijven hetzelfde, met uitzondering van een zogeheten knoopzegel dat als dateringscriterium kan worden ingezet. Pas in de laatste fase, namelijk aan het begin van het Middenrijk, worden de graven weer beter voorzien. De meeste zijn weer uit tichelstenen opgebouwd en zijn afgedekt met hout of riet. Vaak bevatten ze tevens een gepleisterde en gekleurde houten lijkst. De vondsten zijn aanmerkelijk uitgebreider: veel graven bevatten zgn. 'waterkruiken', sommige hebben vaasjes van calciet, en er zijn zelfs een hoofdsteun en een scarabee te voorschijn gekomen.

AANDACHTSPUNTEN VOOR TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Wat in de grafontwikkeling zoals hierboven geschetst nog grotendeels ontbreekt zijn de graven uit nog eerdere fasen, dus voorafgaand aan het Oude Rijk. Gezien het al eerder genoemde graf uit de 1^e dynastie, vlak

6 Graf uit de 1^e Tussenperiode. Foto: Willem van Haarlem

buiten de tempel van Fase 5, zijn die wel te verwachten. Het ligt in de planning om tijdens het eerstvolgende opgravingsseizoen de aandacht vooral op die eerdere fasen te richten.

De tot nu toe gevonden nederzettingssporen vertonen nog weinig samenhang. Het tweede doel van de geplande activiteiten betreft dit probleem. Door middel van het uitvoeren van een magnetische survey zal worden getracht het gebrek aan samenhang tussen de nederzettingssporen op te heffen. Daarbij worden de meestal afwijkende magnetische eigenschappen van bouwmaterialen ten opzichte van de omringende sedimentbodem gemeten. Zo kan men een beeld van de uitgestrektheid van bouwsporen in de ondergrond verkrijgen zonder een spade in de grond te hoeven steken. Niet alleen de huizen van het dorp Tell Ibrahim Awad, maar bijvoorbeeld ook van de uitgestrektheid van het grafveld kan in kaart worden gebracht. Deze methode heeft bij de naburige opgravingen van Tell el-Dab'a (Oostenrijk) en Qantir (Duitsland) al uiterst bruikbare en uitgebreide resultaten opgeleverd, en wordt nu ook meer en meer in heel Egypte toegepast. Op veelbelovende plekken kan dan altijd op traditionele archeologische wijze onderzoek worden gedaan.

Het is te hopen dat het volgende hoofdstuk van de opgraving van Tell Ibrahim Awad op deze manier mooie resultaten zal opleveren. Dit verhaal wordt dus wellicht vervolgd...